

Поширення інформації про реабілітацію жертв політичних репресій в УСРР–УРСР в інформаційному просторі незалежної України

Минуло 17 років з часу прийняття Верховною Радою України Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Український парламент виявився одноставним, засудивши 17 квітня 1991 р. важкі наслідки недалекого минулого. Вищий законодавчий орган здійснив необхідний крок і визначив підходи з відновлення історичної справедливості щодо осіб, які незаконно постраждали в роки радянського тоталітаризму. Законом вирішувалося складне завдання повернення добрих імен тисячам наших співвітчизників, які опинилися в лещатах невмолимої машини придушення думок, були вирвані з життя під надуманими звинуваченнями у контрреволюційних вчинках, шпигунстві, антирадянській діяльності на користь зарубіжних країн, шкідництві та ін.

У наступні роки Верховна Рада прийняла низку уточнень до Закону 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», внісши зміни та доповнення до Закону¹.

Визначена Законом, доповненнями та змінами до нього, робота передбачала для правоохоронних, судових та інших органів конкретні завдання з перегляду архівних, кримінальних справ, вивчення документів і матеріалів для встановлення істини. Об'єктивним аналізом необхідно було з'ясувати і довести, що репресивні дії не мали реального підґрунтя, стали наслідком грубих порушень Конституції, національної політики держави. На основі матеріалів відомих архівів під грифом «цілком таємно», періодичної преси, спогадів та свідчень очевидців, виразнішою ставала картина репресій у регіонах України, її масштаби, природа і наслідки.

¹ Див. «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийняті 15.05.1992 р. // Голос України. – 1992. – 6 червня; 25 листопада.

Особливо важливо поширення матеріалів про масові політичні репресії радянської доби через засоби масової інформації, зокрема електронні (радіо та телебачення). Становлення, розвиток, конкретні справи в інформаційному просторі пострадянської України розглядали чимало авторів, в числі яких були історики, правознавці, журналісти. Пояснюється це специфікою телерадіоефіру, його популярністю серед різних верств населення, доступністю та відкритістю.

Проблем реабілітації жертв політичних репресій торкалися не тільки історики, а й організатори інформаційного процесу, викладачі факультетів журналістики. Зокрема, І. Мащенко, А. Москаленко, В. Здоровега, В. Різун, Ю. Шаповал, В. Шкляр, І. Драч, І. Чиж, З. Кулик, Б. Холод, Т. Щербатюк, І. Слісаренко, І. Куляс, Н. Лігачова-Чернолуцька, В. Шевченко та ін. Фактичний матеріал, зібраний і узагальнений ними, гострий полемічний виклад розкривали найбільш характерні моменти громадсько-політичного життя, діяльності ЗМІ².

Розмаїття, кількість оприлюднених матеріалів вражають. У нещодавно виданому Головною редакційною колегією «Реабілітовані історією» бібліографічному покажчику, підготовленому О. Рубльовим, Р. Подкурром, С. Калитко, Л. Шевченко, вказано понад чотири з половиною тисячі публікацій³. Серед них — фундаментальні дослідження, збірники документів, наукові статті, нариси у газетах та журналах про відомих державних, партійних, господарських, профспілкових, комсомольських

² Українське телебачення: вчора, сьогодні, завтра. — К., 2006. *Мащенко І.* Телебачення України. В 2-х т. — Т. I. — К., 1998. — Т. 2; К., 2000; *Його ж.* Міфи і реалії телеефіру. — К., 2001; *Москаленко А.* Етика журналіста: між боротьбою за тираж і об'єктивну інформацію. — К., 1997; Про журналістику і журналістів. Статті, виступи, діалоги. — Львів. 2004; Редакційно-видавнича справа: досвід, проблеми, майбутнє / За ред. проф. В. Рівуна. — К., 1993; *Шаповал Ю.* Національна журналістика / Наукові праці. Т. II. — Львів, 2006; *Грищенко Ю., Шкляр В.* Преса і політика в Україні. Проблеми, концепції, досвід. — К., 2000; Правове забезпечення інформаційної діяльності / За ред. Ю. Шемшученка, І. Чиж. — К. 2006; *Чиж І.* Україна: шлях до інформаційного суспільства. — К., 2004.

³ Політичні репресії в Україні. 1917–1980. — К., Ін-т історії України НАН України. — 2007. — 456 с.

працівників, діячів науки і культури, рядових трудівників міст і сіл. Хронологічно показчик охопив події 1917-1980 рр. Він став підсумком зробленого науковцями, краєзнавцями, викладачами вузів і технікумів, працівниками правоохоронних, архівних органів, головним чином, після прийняття вказаного вище Закону. Аналіз зібраних у показчику публікацій переконливо свідчить про важливе місце засобів масової інформації, передусім друкованих, у реалізації завдань, пов'язаних з показом трагічних наслідків політичних репресій.

Наповнення інформаційного простору газетними, журнальними публікаціями, передачами телебачення, радіо, науковими дослідженнями, стала наочною ілюстрацією виключної уваги журналістів, письменників, митців до проблем реабілітації. Письменник А. Балабольшенко у журналі «Вітчизна» розповів про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської (№ 1, 1990), І. Біласу належить публікація «Інсинуації радянських репресивних органів в Україні та залучення населення до співпраці (20–50-і рр.)» в журналі «Сучасність» (1994, № 7–8). Журнал «Україна» в кількох номерах за 1991 р. опублікував спогади П. Григоренка під назвою «Вітер зустрічей». Роком раніше вони з'явилися на сторінках журналу «Звезда».

Через розгалужену систему телекомпаній, що належать державі, місцевим громадам, приватним особам, корпоративним установам, де працюють тисячі кваліфікованих фахівців, ведеться робота з інформування громадськості про злочини більшовицького режиму. Журналісти та фахівці, долучені до участі у телепрограмах, — громадські діячі, політики, учені, — активно аналізували політику вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР. Першість у поверненні історичної правди посідають історики, професійним обов'язком яких стало дослідження причин та механізмів породження державного терору владних структур до мільйонів співвітчизників.

Поширення інформації про реабілітацію стало важливою складовою відповідальності керівництва країни за надання громадськості можливості робити необхідні висновки. Добре відомо, що ефективність політичної комунікації знаходиться у прямій залежності від тих, хто її поширює і контролює.

«Комунікація — це процес спілкування, зв'язку, взаєморозуміння... людей на різних рівнях, в різних формах і масштабах, який служить важливим «механізмом» матеріального, соціального і духовного функціонування та вдосконалення суспільства і кожного індивіда»⁴.

Навряд чи можна назвати цивілізовану країну в світі, яка б не мала засобів масової комунікації (ЗМК). Вони є продуктом громадської думки, чинником, який її формує. Завдання мас-медіа — бути посередником між суспільством, громадсько-політичними організаціями, державними, владними інституціями.

Головна парадигма соціальної комунікації визначається конфліктними взаємовідносинами трьох рівнів: ідеологічним, політичним, економічним і контролюється, як правило, державою, її апаратом. Влада і засоби комунікації покликані виступати партнерами у розбудові державотворчого процесу суверенної України.

Зростаюче значення інформаційної політики в останні роки ХХ ст. зумовлювалося кардинальними політико-економічними, соціально-культурними змінами в житті українського народу. Інформаційна галузь стала сполучником і виразником його запитів і потреб, демонструвала певною мірою відкритість, об'єктивність, доступність, територіальну розгалуженість. Керуючись цими основоположними принципами, невід'ємним правом громадян на отримання інформації, ЗМІ намагалися якнайшвидше втілювати їх у практику діяльності. Однак, розв'язати ці завдання в повній мірі не вдалося. Л. Кучма, виступаючи на зустрічі з колективом Державного комітету інформаційної політики в лютому 2002 р., визнавав: «У нас немає цілісної державної інформаційної політики, немає єдиних підходів до її формування та проведення».

В колишній радянській імперії засобам масової інформації, як складовій частині масової комунікації, вище партійно-державне керівництво СРСР намагалося постійно надати автори-

⁴ Сапунов П.М. *Философские проблемы массовой информации и телерадиокommunikации.* — М.: Ин-т повыш. квалиф. работников телевидения и радиовещания. — 1998. — С. 41. Цит. за: В. Буряк. *Комунікаційні основи інформаційного відображення / Зб. праць наук.-дослід. центру періодики.* Вип. 11. — Львів, 2003. — С. 352.

тетності. Тому громадяни вірили інформації, яка поширювалася через ЗМІ. Радянські газети, журнали, радіо, а згодом і телебачення активно формувало громадську думку, переконувало громадян у «правильності політичного та економічного поступу СРСР».

Тому коли ХХ з'їзд КПРС засудив «сталінізм», лідери СРСР через ЗМІ намагалися пояснити громадськості походження масових політичних репресій лише наявністю «культу особи Сталіна». В часи «хрущовської відлиги» ЗМІ стали значно ширше використовуватися для висвітлення проблем реабілітації. В літературі, на сторінках газет, журналів, екранах телебачення, в радіоєфірі все частіше з'являлися матеріали різного характеру з цієї тематики. Це були, здебільшого, повідомлення, замітки, статті про окремих державних, партійних, профспілкових, комсомольських керівників, організаторів промислового і сільськогосподарського виробництва, діячів науки, культури, робітників, селян. В роки «брежнєвського застою» публікацій значно поменшало, бо процес реабілітації був практично згорнутий. Наступна хвиля реабілітація розгорнулася лише у період горбачовської «перебудови». Розпочала діяльність комісія ЦК КПРС, яка почала оприлюднювати матеріали «Великого терору» 1937–1938 рр. Серед вчених, публіцистів, громадських діячів розпочалася дискусія щодо «наслідків радянського тоталітаризму», понять «історична пам'ять», «історична справедливість». Їх результати публікувалися у ЗМІ⁵.

З розпадом СРСР і утворенням низки незалежних держав, процес реабілітації набув якісно нового характеру. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»

⁵ Див.: Осмыслить культ Сталина. – М., 1989; Иного не дано. Судьбы перестройки. Взглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему / Под ред. Ю. Афанасьева. – М. 1988; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної теорії. – К., 1993; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-історичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К., 1994; Табачник Д. Последний подвиг командира // Рабочая газета. – 1988. – 30 марта; Аксютин Ю., Табачник Д. «Український синодик» Микити Хрущова, або документальні свідчення // Молодь України. – 1991. – Лютий; Белтов Е. Это нужно не мертвым – живым // Книжное обозрение. – 1988. – Июнь.

передбачив здійснення широкої роз'яснювальної роботи, якою опікувалися ЗМІ. Інформація про політичні репресії радянської доби, діяльність органів влади щодо реабілітації громадян в газетних статтях, радіо- та телепередачах оприлюднювалася в контексті кардинальних політичних, соціально-економічних та культурних змін в незалежній Україні. Національна телекомпанія України і Національна радіокомпанія України, їх місцеві установи включали до щоденних програм подібні матеріали.

В Україні телерадіокомпанії вже мали необхідну матеріально-технічну базу. Під час громадських слухань з питань свободи слова та інформації у Верховній Раді України 10 грудня 2003 р. наводилися такі дані: в 1993 р. мовлення державних телерадіоорганізацій становило 150 годин на добу, на початку 1999 р. кількість телерадіоорганізацій сягнула 791, а в 2003 р. їх стало понад 1100, обсяг мовлення — майже 9 тисяч годин на добу. В якості загальнонаціональних мовників функціонували 11 телекомпаній, 6 радіокомпаній, 20 регіональних телерадіоорганізацій⁶. Спостерігалася тенденція до їх зростання, щоправда за рахунок приватних капіталовкладень. Так, на європейському форумі аудіовізуального континенту MIPTV-2006, що проходив у французьких Каннах 7–11 квітня 2008 р. від України прибули делегати 32 компаній⁷.

Сторінки преси, екрани телебачення, ефір радіостанцій наповнилися передачами з яких громадяни України, ближнього і далекого і зарубіжжя довідувалися про стан справ, відчували морально-політичну атмосферу нещодавно минулих часів. Саме з допомогою надрукованого, побаченого на телеекранах, переданого по радіо громадськість дізнавалася про імена реабілітованих, отримувала можливість віддати шану тим, хто пішов з життя, опинився у таборах Заполяр'я, Далекого Сходу, Сибіру. Їхні нащадки, рідні, близькі дістали право на чесне незаплямоване ім'я і добру пам'ять про тисячі знедолених.

В міру нагромадження матеріалів, оприлюднення раніше засекречених документів та рішень картина ставала масштабні-

⁶ Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. 1993–2003.: К., 2003. – С. 4, 8; Стратегія розвитку телерадіоінформаційного простору України. – К., 2004. – С. 14, 18.

⁷ Телекритика. – 2008. – № 5. – С. 9.

шою, розкривалися її важливі деталі. Справедливим буде твердження, що в ті роки все робилося за вказівкою з Москви, але це не виключало місцевих ініціатив, мета яких «випередити всіх і вся» у викривальних пориваннях.

Фактичні дані, нариси, важливі документальні свідчення знаходимо у книгах загальноукраїнської науково-документальної серії «Реабілітовані історією» (голова Головної редколегії академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько). У підготовці праці задіяний великий колектив науковців, краєзнавців, журналістів, працівників правоохоронних, архівних органів. В областях України вже вийшло по кілька книг (загальна їх кількість більше до 50), обсяг яких в середньому становить 55–60 друк. арк. кожна. У цих книгах систематизовані дані у вигляді коротких біографічних довідок про реабілітованих, названі літературні, архівні джерела, вміщено ілюстративний матеріал, бібліографію. Нині робота перебуває у стадії завершення в більшості областей України.

Навколо утворених в областях при редакційних колегіях томів «Реабілітовані історією» згрупувався широкий актив краєзнавців, істориків, журналістів, архівних та бібліотечних працівників, який має за мету розширити рамки досліджень, оприлюднити нові дані про долі репресованих земляків.

В 1995р. заслужений журналіст України В. В. Михайличенко виступив редактором-упорядником книги «Возвращение имени и чести», до якої увійшли спогади, нариси, інформаційні та довідкові матеріали. В Донецьку за участі працівників телерадіоорганізацій було підготовлено кілька випусків тележурналу. В Маріуполі газета «Приазовский рабочий» опублікувала книгу «Всех поименно назвать» (про жертв політичного терору в місті та Приазов'ї, автором-упорядником якої була Г. Захарова.

Запорізький підрозділ редколегії, очолюваний письменником П. Ребром і С. Рев'якіним майже щорічно видавав літературно-науковий збірник «Спокута», на сторінках якого були опубліковані змістовні матеріали про життєвий шлях реабілітованих земляків.

На жаль, величезний обсяг телевізійних програм і публікацій, присвячених темі реабілітації репресованих, не зберігаєть-

ся у задокументованому вигляді, не підданий систематизації. Тим не менше, можна упевнено говорити про сотні програм та інформаційних сюжетів були оприлюднені з 1991 р. до нинішній день. Держава (в особі Держкомітету України) вимагала від ЗМІ, які їй належать, звітів про висвітлення політичних репресій радянської доби та процесу реабілітації жертв та постраждалих. Стосовно ж недержавних телеканалів та студій, такий контроль майже не здійснюється. Попри це, у програмах телеканалів різних форм власності ця тема порушувалася. Йшлося про це у документальних фільмах, програмах новин, громадсько-політичних ток-шоу, присвячених актуальним питанням сьогодення: «Дзвони народної пам'яті», «Національний інтерес», «Толока», «Один за всіх» [Перший Національний], «Свобода слова» [телеканал ICTV], «Я так думаю» [телеканал 1+1], «Імена» [програма О. Марченко, що демонструвалася на кількох телеканалах], «Подобиці з перших вуст» [5 канал] та ін. Не можна не погодитися з твердженням Н. Лигачової: «В наш час зонайменше не серйозно говорити про телебачення поза тими процесами, що відбуваються у найрізноманітніших сферах нашого життя»⁸.

Водночас, не можна сказати, що програми громадсько-політичного спрямування послідовно вивчали і досліджували тему репресій. Зазвичай історична тематика служить лише тлом для обговорення сьогоденних проблем. Більш-менш послідовно цю тему аналізували лише окремі тележурналісти, приміром Б. Гривачевський, який тісно співпрацював у цій царині з товариством «Просвіта» і особисто його керівником, письменником і громадським діячем П. Мовчаном, підготувавши і показавши в ефірі Першого Національного телевізійні фільми та цикл програм «Дзвони народної пам'яті».

Повний об'єктивний аналіз, фундаментальні дослідження найважливіших питань практичної діяльності телебачення України у пострадянський час, змін суспільних взаємовідносин — ще попереду.

Телебачення, як джерело інформації, залишається найдоступнішим для більшості населення України, тому його вплив

⁸ Телекритика, № 1, березень 2004 р. – С. 3.

на широкі верстви населення домінує з-поміж інших ЗМІ. Злободенні, «гарячі» питання сучасності, недалекого минулого, а саме до них можна віднести реабілітацію жертв політичних репресій, викриття наслідків тоталітаризму, трагічних помилок минулого займають помітне місце в телевізійних програмах.

Історики, журналісти, краєзнавці, працюючи над питаннями політичних репресій та реабілітації, залишаються в епіцентрі подій, виступають у періодичних виданнях зі оцінками процесів, прагнуть позбутися упередженості, прикрашання. Результат досягається лише тоді, коли науковий пошук поєднується з високою авторською вимогливістю.

Для фахівця-історика постійне спілкування із ЗМІ — така ж життєва потреба, як і щоденна праця над виконанням інших професійних завдань. Професіоналізм ЗМІ не можна розглядати у відриві від умов, в яких доводиться працювати щодня. «Вимоги об'єктивності невіддільні від ЗМІ. Історичний шлях пізнання є умовою системного відображення, найважливішим методом наукового оволодіння досліджуваним питанням»⁹.

Розгалужена мережа видань ЗМІ найрізноманітніших спрямувань прагнула до створення об'єктивної картини буття українського народу, показу його минулого. При цьому ЗМІ і влада мають постійно виступати партнерами у розбудові нової України, прискорення її розвитку, дотримання взаємної відповідальності. Важливий соціальний інститут, яким є ЗМІ, покликаний заповнювати національний інформаційний простір змістовними, об'єктивними науковими оцінками, займати конструктивну позицію щодо проблем державного будівництва, прищеплювати почуття гордості за свою незалежну суверенну державу.

⁹ Шаповал Ю.Г. Телевізійна публіцистика: методологія, методи, майстерність. – Львів, 2002. – С. 36.